

HOOFSTUK 5

DIE KERKLIKE LEWE OP HEIDELBERG

Die geskiedenis van die Hollandse, Duitse en Engelse kerkgenootskappe op Heidelberg is sedert sy ontstaan in 1866 nou met die ontwikkeling van die dorp vervleg. Met die uitbreek van die oorlog in 1899 het die drie Nederlandse susterkerke se manlike lidmate hulle burgerlike plig nagekom en die Britse aanslag op sowel die slagveld as die tuisfront as 'n verenigde front teengestaan. Die meeste lidmate van die Engelssprekende kerkgenootskappe het die Britte ondersteun, terwyl die sendelinge van die Berlynse sendinggenootskap sterk met die Boeresak gesimpatiseer het.

Met die Britse verowering van Heidelberg in Junie 1900 het die stand van sake verander. Reeds voor die val van die ZAR en die Vrystaatse Republiek op 31 Mei 1902 het 'n gees van neerslagtigheid onder sowel die gegoede as die minder gegoede burgers posgevat. Dit het toegeneem weens die Britte se verwoesting van plaashuise, hulle vernietiging van noodsaaklike lewensmiddele en die wegvoer van vroue en kinders na die konsentrasiekampe. Hierdeur is 'n groot aantal gegoedes ekonomies geruïneer. Gevolglik het daar benewens die bestaande stoflike armoede ook 'n geestelike verarming onder die Heidelbergers ingetree. Die kerkgenootskappe het besef dat die mense dringend geestelike aandag nodig gehad het. Pastorale bearbeiding onder Afrikaans- en Engelssprekendes op die dorp en veral onder die Afrikaanssprekende inwoners in die konsentrasiekamp het dit ten doel gehad om hierdie geestelik verarmde lidmate weer op te hef. Om die kontras tussen die redelik tevrede vooroorlogse kerklike gemeenskap en die oorheersend stoflik sowel as geestelik verarmde naoorlogse kerklike gemeenskap werklik te begryp, is dit nodig om die totstandkoming van die kerkgenootskappe op Heidelberg kortliks te bestudeer.

Die Nederduitsch Hervormde Kerk (NHK) op Heidelberg is op 27 Junie 1865 gestig; kort voor die amptelike totstandkoming van die dorp op 28 Maart 1866. Die kerkgebou se hoeksteen is reeds agt maande vroeër gelê. Die inwydingsplegtigheid van dié kerk, bekend as die Kruiskerk, het op 30 en 31 Desember 1865 saam met die viering van die Heilige Nagmaal plaasgevind. Terselfdertyd is die Heilige Doop aan 68 kinders bedien en dertig nuwe lidmate het geloofsbelydenis afgelê. In 1866 was daar 612 belydende lidmate en 1 628 siele.¹ Net voor die kerkvereniging in 1885 het die NHK in Heidelberg se dopelinge 4 087 en die getal belydende lidmate 533 beloop.²

Dié vinnig groeiende gemeente het die dienste van 'n leraar dringend nodig. Die Kerkraad van die NHK het ds. N.J. van Warmelo, wat sy teologiese opleiding in Nederland voltooi het, in 1868 beroep. Hy het die beroep aanvaar en op 18 Julie het sy bevestiging as die eerste leraar van die NHK op Heidelberg plaasgevind.³ As 'n toegewyde leraar het hy nie net onder sy gemeente nie, maar ook onder ander kerkgenootskappe groot respek geniet.

'n Aansienlike getal Engelse het reeds sedert die ontstaan van Heidelberg op die dorp gewoon. Die Kerkraad van die NHK, bewus van die geestelike nood waarin hulle verkeer het, het hulle geestelike bearbeiding oorgeneem. 'n Groot groep Engelssprekendes het later lidmaatskap van die NHK verkry. Aangesien hulle die Nederlandse taal nie volkome bemeester het nie, het die Kerkraad aan Van

---

¹ S.P. Engelbrecht, *Gedenkboek van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Heidelberg, 1865-1935*, pp. 13-14; A.E.F. Bosman, *Aan God alleen die eer, 'n geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde Gemeente Heidelberg Transvaal, 1865-1965*, pp. 58-59.

² S.P. Engelbrecht, *Gedenkboek van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Heidelberg, 1865-1935*, p. 23.

³ *Ibid.*, pp. 14-15.

Warmelo toestemming verleen om hulle kinders aan huis in Engels te doop.⁴ Die redes vir hierdie Engelse se vestiging op Heidelberg is onbekend. Daar kan aanvaar word dat hulle hul hoofsaaklik op die handel toegelê en so 'n belangrike bydrae tot die dorp se ekonomiese ontwikkeling gelewer het.

Die verdere geskiedenis van die NHK op Heidelberg het tot in 1885 soos dié van enige ander gemeente verloop. Onder 'n roepingsbewuste leraar wat die sieleheil van sy gemeentede eerste gestel het, het die daaglikse kerklike lewe op hierdie plattelandse dorp rustig sy gang gegaan. Gereelde eredienste, Nagmaal- en Doopbediening, aflegging van geloofsbelydenis, kerkraadsvergaderings, huweliksbevestigings en die toepassing van die kerklike tug het kerklike meelewing, soos ook in ander gemeentes, bevorder.⁵

Ongeveer 'n jaar na die stigting van die NHK op Heidelberg het ds. Frans Lion Cachet op 1 April 1866 'n gemeente van die Nederduitse Gereformeerde Kerk (NGK) op die dorp gestig. Die NHK het egter nie voldoen aan 'n versoek van die NGK om die Kruiskerk vir dié geleentheid te benut nie.⁶

Die volgende negentien jaar, waarin die kerklike lewe in dié nuutgestigte gemeente op Heidelberg ook sy rustige gang gegaan het, is die Heilige Doop aan 178 kinders bedien terwyl 68 nuwe lidmate belydenis van geloof afgelê het. In vergelyking met die syfers van die NHK op Heidelberg in die ooreenstemmende tydperk blyk dit dat die meeste lede van die blanke bevolking

---

⁴ *Ibid.*, p. 19.

⁵ A.E.F. Bosman, *Aan God alleen die eer, 'n geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde. Gemeente Heidelberg Transvaal, 1865-1965*, p. 65.

⁶ *Ibid.*, p. 31.

steeds aan die NHK behoort het.⁷ Hierdie prentjie het ná die kerkvereniging in 1885 drasties verander.

Kerkvereniging tussen die NHK en die NGK het na die Eerste Vryheidsoorlog, 1880-1881, sterk op die voorgrond getree. Ten spyte daarvan dat dit wel in 1885 deurgevoer is, het dit tot groot twis en verdeeldheid onder die lidmate van beide kerke in Transvaal en gemeentes op Heidelberg gelei.⁸ Vanuit die staanspoor het dit geblyk dat ernstige kwessies soos die plek van die sendelinge, gelykstelling tussen blank en swart en naamgewing vereniging sou bemoeilik.⁹ Veral laasgenoemde het die pogings tot vereniging byna verongeluk. Van Warmelo wou die naam Hervormd behou, terwyl ds. H.L. Neethling weer aan die naam Nederduits Gereformeerde vasgeklou het. Twee voorstelle is ter tafel gelê, naamlik dié van Van Warmelo en dié van Neethling. Van Warmelo het as naam Nederduitse Hervormde of Gereformeerde Kerk (NH of G Kerk) voorgestel terwyl Neethling weer die naam Nederduitse Gereformeerde of Hervormde Kerk tot stemming wou bring. Nadat die stemming op 'n staking van stemme uitgeloop het, is die lot gewerp en Van Warmelo se voorstel voorlopig aanvaar. Die gesprek oor hierdie saak is op 6 Mei 1889 op die Algemene Vergadering verder gevoer, waar die benaming van NH of G Kerk toe as amptelike naam van die Verenigde Kerk bekragtig is.¹⁰

Die vereniging van die twee kerke op Heidelberg het sonder enige raadpleging van die twee gemeentes op 28 September 1885 met Van Warmelo as predikant in werking getree. 'n Groot groep van die NHK het geweier om iets hiermee te

---

⁷ S.P. Engelbrecht, *Gedenkboek van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Heidelberg, 1865-1935*, p. 23.

⁸ *Ibid.*, p. 23.

⁹ Hertzog Venter (red.), *Totius versamelde werke – die Kerk, II*, p. 257.

¹⁰ A.E.F. Bosman, *Aan God alleen die eer, 'n geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde Gemeente Heidelberg Transvaal, 1865-1965*, pp. 55-58, 74.

doen te hê.¹¹ Hierdie ontevredenheid is in 1889 na die vasstelling van die naam verder verhoog toe die Algemene Vergadering aan die kerkrade opdrag gegee het om die eiendomme op die nuwe naam oor te dra. Van Warmelo en Neethling het opdrag gekry om namens die Verenigde Kerk op te tree en die dokumente te onderteken. Terselfdertyd het 'n prokurasiekommissie wat in belang van die NHK se eiendomme kon optree, tot stand gekom. So het die Verenigde Kerk die wind van voor gekry toe hy die eiendomme van die NHK, veral in Heidelberg, wou bekom.¹²

'n Ernstige kerktwis wat selfs die Staatspresident nie deur sy bemiddeling kon beëindig nie, het ontbrand.¹³ Die NHK wou nie kop gee nie en deur middel van hofinterdikte het hulle die saak verder gevoer. Die hofuitspraak van 5 Junie 1893 het bepaal dat die Verenigde Kerk benewens die teruggawe van alle eiendomme van die NHK ook die hofkoste moes betaal. Eers op 10 Maart 1897 is hierdie langdurige getwis oor kerklike eiendomme in Heidelberg tot 'n punt gedryf toe die twee kerkrade 'n skikking bereik het. Al die spanning wat hierdie gebeure tot gevolg gehad het, het daartoe bygedra dat Van Warmelo op 21 April 1892 op 'n vroeë ouderdom oorlede is.¹⁴

Ten spyte daarvan dat die poging tot kerkvereniging gefaal het, het daar tog iets blywend uit al die onmin op Heidelberg tot stand gekom. 'n Sierlike kerkgebou, bekend as die Klipkerk, het op die terrein langs die Kruiskerk op Heidelberg verrys en is op 13 Maart 1891 feestelik in gebruik geneem. Die Heidelbergers het

---

¹¹ S.P. Engelbrecht, *Gedenkboek van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Heidelberg, 1865-1935*, p. 24.

¹² A.E.F. Bosman, *Aan God alleen die eer, 'n geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde Gemeente Heidelberg Transvaal, 1865- 1965*, p. 79.

¹³ *Ibid.*, p. 79.

¹⁴ S.P. Engelbrecht, *Gedenkboek van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Heidelberg, 1865-1935*, pp. 39-40, 47.

dié gebou wat 'n groot rol in die Afrikaners se geestelike lewe gespeel het, met verloop van tyd as 'n baken begin beskou.¹⁵ Daarvan getuig die stigting van die Heidelbergse Volksskool in die kelder van die Klipkerk 'n jaar na die beëindiging van die oorlog.¹⁶ Op die trappe van dieselfde kerk het Emily Hobhouse die Heidelbergers in 1903 toegesprek.¹⁷

Na die dood van Van Warmelo het die kerkraad van die NH of G Kerk op Heidelberg tot die beroeping van ds. A.J. Louw oorgegaan. Met sy bevestiging in April 1893 het daar 'n nuwe tydperk in die geskiedenis van die NH of G Kerk op die dorp aangebreek. Louw het met onvermoeide ywer vir 38 jaar in die gemeente gearbei. Nie net op kerklike gebied nie, maar ook op kultuur- en onderwysgebied het hy waardevolle insette gelewer. As 'n toegewyde teoloog is hy deur vele hooggeag. Hy het netelige situasies op 'n bekwame manier hanteer en hy was 'n man met onkreukbare integriteit.¹⁸

Die kerkraad van die NH Gemeente op Heidelberg wat die kerkvereniging nie erken het nie en Van Warmelo steeds as hulle predikant beskou het, het ds. A. Lagerwey na Van Warmelo se afsterwe beroep. Sy bevestiging as predikant van die NH Gemeente op die dorp het in Januarie 1895 plaasgevind. Sy teenwoordigheid in die gemeente het tog te midde van die kerkstryd op die dorp 'n mate van kalmte onder sy gemeentelide teweeggebring. Ongelukkig het sy gesondheid by die dag agteruitgegaan. Dit het hom verplig om vir behandeling

---

¹⁵ A.E.F. Bosman, *Aan God alleen die eer, 'n geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde Gemeente Heidelberg Transvaal, 1865-1965*, pp. 76-77.

¹⁶ D.W. Krüger (red.), *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek, III*, "Louw, Adriaan Jacobus", p.555.

¹⁷ TAB, Leydsargief 200(4), *De Volkstem*, "De Heidelberg byeenkomst", 04.07.1903. pp. 23-24.

¹⁸ D.W. Krüger (red.), *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek, III*, "Louw, Adriaan Jacobus", p. 555.

na Nederland te vertrek, waar hy op 17 Augustus 1898 op die operasietafel gesterf het. Sy dood het die gemeente hard getref. Met die uitbreek van die oorlog in Oktober 1899 het die gemeente nog nie 'n beroep uitgebring nie en vir die duur van die oorlog het hulle sonder die dienste van 'n leraar klaargekom.¹⁹

Die stigting van 'n gemeente van die Gereformeerde Kerk op Heidelberg het eers in 1890 plaasgevind. Ds. Ph. S. Snyman is as leraar beroep en het op 1 Augustus 1891 met sy bediening op Heidelberg begin. Sy bevestiging en intreepreek is bygewoon deur onder andere Van Warmelo, pastor Walters van die Berlynse Sendinggenootskap, mynkommissaris P.R. Viljoen en landdros F.K. Maré. Die gebied wat Snyman bedien het, het uit die kombinasie Heidelberg-Bethal-Middelburg bestaan. Daarby het hy ook nog as konsulent vir Piet Retief, Krugersdorp en Vryheid opgetree. Die uitgestrektheid van die gemeente het veroorsaak dat hy 32 Sondae per jaar nie die eredienste op Heidelberg kon waarneem nie.²⁰ In teenstelling met dié van die NH en NH of G gemeentes op die dorp, het die kerklike lewe in dié gemeente rustig verloop.

Die kerklike aktiwiteite op Heidelberg in 1899 is tot met die uitbreek van die oorlog in Oktober deur rustigheid gekenmerk. Die Heilige Nagmaal is gevier en daar moes deeglik met weersomstandighede rekening gehou word. Ossewaens en perdekarre het op die Markplein, waar talle tente opgeslaan is, saamgetrek. Saterdag is die besighede druk besoek. Die Nagmaalsviering het Sondag plaasgevind. Vroeg Maandagoggend het die Nagmaalgangers opgepak, ingespan en huiswaarts gekeer omdat hulle nie langer as wat nodig is van die

---

¹⁹ S.P. Engelbrecht, *Gedenkboek van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Heidelberg, 1865-1935*, pp. 47-50.

²⁰ W.G. van der Schijf (red.), *Die Gereformeerde Kerk van Heidelberg, 1890-1965*, pp. 10-11, 23-24. Tydens die honderdjarige herdenking van die uitbreek van die Anglo-Boereoorlog in 1999 het daar weer 'n ds. Snyman (D.S.) in die bediening van die Gereformeerde Kerk op Heidelberg gestaan.

plase af weg wou wees nie. Dreigende weersomstandighede het hulle vertrek op Maandag 23 Januarie verhaas. Op Heidelberg het 'n gesegde bestaan dat dit verseker gedurende Nagmaal sou reën en met dié geleentheid was dit nie 'n uitsondering nie. Tydens die Nagmaalviering in April het die reën soos gewoonlik die Sondagaand uitgesak, terwyl die terugtog huis toe Maandag in baie nat toestande plaasgevind het.²¹

Die rustigheid wat daar na 1893 op kerklike gebied op Heidelberg geheers het, is in Oktober 1899 wreed deur die oorlogsverklaring teen Brittanje versteur. Kerklike aktiwiteite soos kerkraadsvergaderings en die viering van die Heilige Nagmaal het vir byna drie jaar nie plaasgevind nie. Die algemene kerklike lewe het so te sê tot stilstand gekom, aangesien “die sluier van die oorlog” daaroor geval het.²²

Ds. J.A. van Rooy, wat in Snyman se afwesigheid die laaste kerkraadsvergadering van die Gereformeerde Gemeente Heidelberg voor die begin van die oorlog op 7 Julie 1899 gelei het,²³ het die oorlog in 'n herinneringskrif bestempel as “'n haglike tydperk van volksontwrigting, verstoorde kerklike lewe en so te sê geen amptelike werksaamheid van belang, veral wat betref geestelike saamvergadering en opbou nie ...”²⁴ Louw het die gebeure van 1899-1902 op die eerste kerkraadsvergadering na die oorlog op 1 November 1902 treffend saamgevat. Hy het nie net gewys op die “akelige

---

²¹ *The Heidelberg News*, “Notes and News”, 27.01.1899, 14.04.1899.

²² W.G. van der Schijf (red.), *Die Gereformeerde Kerk van Heidelberg, 1890-1965*, p. 34.

²³ Gereformeerde Kerkargief Potchefstroom, notules van kerkraadsvergaderings Gereformeerde Kerk Heidelberg (Transvaal), 1890-1904, boek 1, 07.07.1899, p. 227.

²⁴ Klassis Waterberg, *Eeu feesgedenkalbum van die Gereformeerde Kerke in die Klassis Waterberg, 1859-1959*, p. 101.

verwoesting” wat in die land plaasgevind het nie, maar ook op die skade op geestelike gebied wat veroorsaak is deur “verdeeldheid, verbittering, ontrouw en verraad, die op zulke treurige wijze zich hebben geopenbaard onder ons volk, alsmede in de kerk.”²⁵

Sowel Snyman as Louw het ‘n belangrike rol tydens die oorlog gespeel. Om aan albei reg te laat geskied, is dit dus gepas om hulle betrokkenheid by die oorlog in oënskou te neem.

Snyman het sy opleiding as predikant deurloop aan die Teologiese Skool van die Gereformeerde Kerk op Burgersdorp wat in die beginsel “Gereformeerd en Nasionaal” geanker was. Burgersdorp in die Noordoos-Kaap het onder Britse bewind in die Kaapkolonie gestaan. Hierdie dorp, waar ‘n baie sterk Afrikanerelement woonagtig was, het tot groot ergernis van die bewindhebbers ‘n sterk bolwerk teen Britse imperialisme gevorm. In hierdie skool is die Britse volkslied “God save the Queen” as gevolg van die anti-Britse houding van die dosente en studente nooit gesing nie. Snyman is aan hierdie skool met die Calvinisme as grondslag in die gereformeerde godsdiens opgelei. Saam hiermee het hy ook ‘n liefde vir ‘n eie volk, ‘n eie land en ‘n eie taal ontwikkel.²⁶ Dit is dus begryplik dat Snyman met die uitbreek van die oorlog in Oktober 1899 sonder om enigsins te twyfel sy burgerplig nagekom en die wapen teen Brittanje opgeneem het.

Alhoewel Snyman se betrokkenheid by die oorlog oor ongeveer drie maande gestrek het, het hy as ‘n getroue ondersteuner van die ZAR sonder enige weifeling saam met die Heidelbergkommando na die Natalse front vertrek. Hier het hy hom nie net as ‘n dapper soldaat onderskei nie, maar ook as ‘n toegewyde

---

²⁵ NG Kerkargief, Stellenbosch, notule NH of G Kerkraadsvergadering op Heidelberg, 01.11.1902, p. 351.

²⁶ G.C.P. van der Vyver, *My erfenis is vir my mooi*, pp. 85, 87.

prediker wat nie geskroom het om die Woord van die Here by talle geleenthede aan die burgers in die veld te bedien nie. So het hy elke aand die huisgodsdienst waargeneem en op Sondag by die verskillende kommando's gepreek.²⁷ Tydens Dingaansdagviering op 16 Desember 1899, 'n dag na die slag van Colenso, het hy 'n besielende boodskap aan die burgers gebring.²⁸ Sy gesindheid in die stryd teen Brittanje het hy soos volg aan vk. C.J. Spruyt verwoord: "As predikant wil ek graag preek, maar as burger wil ek soos al die ander my plig doen."²⁹

Tydens die beleg van Ladysmith het Snyman ernstig siek geword. Hy is in 'n oop trok huis toe vervoer waar hy kort na sy tuiskoms op 17 Januarie 1900 aan "typhus koorts siekte" oorlede is. Twee dae later het ds. Martiens Postma die begrafnisdiens waargeneem.³⁰ Sy dood het nie net die klein gemeente baie hard getref nie, maar ook diegene wat saam met hom op die slagveld geveg het. Wilhelm Mangold beskryf in sy memoires die algemene gevoel oor sy dood soos volg: "Ons was baie hartseer oor die dood van ons geliefde ds. Snyman. Hy het vreugde en leed met ons gedeel, altyd vir elkeen 'n vriendelike woordjie gehad en was met sy bemoedigende woorde vir almal 'n voorbeeld."³¹

Na Snyman se dood het die gemeentes van die Gereformeerde Kerk en die NHK op Heidelberg in die dieselfde posisie verkeer. Albei sou vir die res van die

---

²⁷ T. van Rensburg (red.), *Wilhelm Mangold – Vir vaderland, vryheid en eer*, p. 64.

²⁸ *Ibid.*, p. 75.

²⁹ *Ibid.*, p. 102.

³⁰ Gereformeerde Kerkargief Potchefstroom, notules van kerkraadsvergaderings Gereformeerde Kerk Heidelberg (Transvaal), 1890-1904, boek 1, 23.02.1900, art. 2 en 5, pp. 231,233; W.G. van der Schijf (red.), *Die Gereformeerde Kerk van Heidelberg, 1890-1965*, p. 25.

³¹ T. van Rensburg (red.), *Wilhelm Mangold – Vir vaderland, vryheid en eer*, pp. 101-102.

oorlog sonder die dienste van 'n predikant wees. Postma is egter deur die Gereformeerde kerkraad versoek om as konsulent op te tree. Hy het aan die versoek gehoor gegee en “beloof in zijne zwakheid te doen met de hulp des Heeren wat in zijn vermogen is voor Kerkeraad en gemeente.”³²

Die kerklike lewe van die Gereformeerdes op Heidelberg het na Snyman se dood gewoonweg sy gang gegaan. 'n Kerkraadsvergadering onder leiding van Postma het vir oulaas op 23 Februarie 1900 plaasgevind, sonder 'n kworum, omdat talle burgers op die slagveld was. Tog is die Heilige Nagmaal op 25 Februarie gevier.³³ Die Nagmaal wat vir die laaste Sondag in Mei beplan is, het egter nie gerealiseer nie. Godsdienste en kerkdienste moes in opdrag van die Kerkraad elke Sondag gehou word. Die taak is aan oud-ouderling Evers opgedra indien omstandighede die beurtouderlinge sou verhinder om by die kerk teenwoordig te wees. Daarbenewens het die Transvaalse Regering ook Sondag, 25 Februarie, en Dinsdag, 27 Februarie, as dank- en biddae bepaal. Hieraan is, met die oorlog in gedagte, uitvoering gegee deur dienste op die dorp en in die buitewyke te hou.³⁴

Na die dood van Snyman het slegs Louw nog vir 'n kort rukkie as geestelike leier van die drie susterkerke op Heidelberg oorgebly. Vanaf die mobilisasie van die Heidelbergkommando voor die uitbreek van die oorlog tot voor die Britse besetting van die dorp in Junie 1900 het hy 'n prominente rol gespeel, nie net op geestelike gebied nie, maar ook op vele ander terreine. Voor die vertrek van die Heidelbergkommando op 3 Oktober 1899 van die spoorwegstasie af na die

---

³² Gereformeerde Kerkargief Potchefstroom, notules van kerkraadsvergaderings Gereformeerde Kerk Heidelberg (Transvaal), 1890-1904, boek 1, 23.02.1900, art. 6, p. 234.

³³ *Ibid.*, art. 10, p. 235.

³⁴ *Ibid.*, art. 16 en 17, p. 238.

Natalse front het Louw eers vir die burgers godsdiens gehou.³⁵ Tydens die Natalse offensief het hy die kommando's besoek om hulle vir die stryd te bemoedig. By Sandspruit het hy hom die inlywingsprosedure, wat 'n gewippery op 'n vars beesvel behels het, laat welgeval. Die gewone burgers het sy vrywillige deelname aan die beesvelry as 'n teken van kameraadskap aanvaar.³⁶

Louw het nie net die geestelike nie, maar ook die liggaamlike welvaart van sy mense as van die grootste belang beskou. Daar was nie 'n hospitaal in Heidelberg toe die oorlog uitbreek het nie, en Louw, dr. James O'Reilly, geneesheer op die dorp, en andere het probeer om dié leemte te oorbrug en 'n goed toegeruste hospitaal tot stand te bring. Ontoereikende fondse en die toename in pasiënte het die Hospitaalkommissie voor ernstige finansiële probleme te staan gebring. Louw het die Regering in Pretoria in sy hoedanigheid as voorsitter hieroor gaan spreek.³⁷ Selfs die oormatige gebruik van alkohol, wat vir die gesondheid nie bevorderlik is nie, het hom dwars in die krop gesteeek. Ten spyte van streng regulasies om sterk drank te vernietig, was “verskeide burgers onder het wapen herhaaldelik beschonken op straat en op kommando ...”. Hy het ook nie gehuiwer om hierdie skandelige gedrag onder president Kruger se aandag te bring nie³⁸.

Ook wanneer gerugte tot nadeel van landsbelang Louw ter ore gekom het, het hy nie geskroom om dit onder die aandag van hoër gesag te bring nie. In 'n gespanne en onsekere tyd tien dae voor die besetting van Heidelberg, nadat die Republikeinse hoofstede reeds geval en talle burgers wat wou veg weens 'n

---

³⁵ T. van Rensburg (red.), *Wilhelm Mangold – Vir vaderland, vryheid en eer*, p. 19.

³⁶ *Ibid.*, p. 67.

³⁷ TAB, Staatsekretaris, 8076, R14129/99, notule van vergadering van hospitaalkomitee gehou te Landdroskantoor Heidelberg, 22.02.1900.

³⁸ TAB, Leydsargief, 726(6), oorlogstelegamme 7.6.1900-9.6.1900, telegram ds. Louw aan president Kruger Machadodorp, 08.06.1900.

gebrek aan leiding eerder tuis gebly het, het Louw op 13 Junie 1900 'n mededeling van ene W. Heunis oor vk. R.C. Spruyt aan president Kruger getelegrafeer. Hiervolgens het daar 'n gesprek tussen Spruyt en sy skoonseun plaasgevind waartydens die skoonseun sy skoonpa verwyf het "dat hy aan de burgers gezegd zou hebben dat de burgers maar naar huis moeten gaan."³⁹ President Kruger, hoegenaamd nie gelukkig hieroor nie, het dit as hoogverraad bestempel.⁴⁰ Nadat ene vk. Van Rensburg die saak op Heidelberg ondersoek het, het hy die President op 16 Junie 1900 in kennis gestel dat die hele aangeleentheid op 'n misverstand berus en dat Spruyt op daardie tydstip besig was om die opkommandering van sy burgers met ywer af te handel.⁴¹

Louw het op 12 Junie belangrike inligting wat sy seun, Robbie, die vorige dag met sy aankoms op Heidelberg aan hom verstrekket, aan die President oorgedra. Ten tye van die inname van Pretoria was Robbie in die hospitaal. Na sy herstel het hy "een pas onder parole" bekom en per spoor tot op Elandsfontein gereis en vandaar te perd na Heidelberg. Sy inligting het verband gehou met die Britse teenwoordigheid op elke spoorwegstasie vanaf Irene tot Elandsfontein en Boksburg op die Oos-Rand en oor die aanwesigheid al dan nie van troepe tussen die stasies. Aangesien beheer oor die spoorlyne vir hom die sleutel tot suksesvolle oorlogvoering was, het hy in sy verslag aan die President 'n belangrike gedagte geopper waaraan kommandant-generaal Louis Botha later ernstig aandag gegee het. Volgens Louw moes daar sover moontlik op die vernieling van die spoorlyn tussen Irene en Elandsfontein en dié tussen

---

³⁹ TAB, Leydsargief, 727(1), oorlogstelegramme, 13.06.1900-14.06.1900, telegram Heidelberg Direkteur aan Htd. Machadodorp, 13.06.1900.

⁴⁰ *Ibid.*, telegram president Kruger Machadodorp aan vk. Van Rensburg Heidelberg, 13.06.1900.

⁴¹ TAB, Leydsargief, 727(2), oorlogstelegramme, 15.06.1900-16.06.1900, telegram vk. Van Rensburg Heidelberg aan president Kruger Machadodorp, 16.06.1900.

Elandsfontein en Vereeniging gekonsentreer word. Ook moes die telegraaflyne tussen die genoemde plekke geknip word om lord Roberts se kommunikasielyne in die wiele te ry. Hy het ook aanbeveel dat burgers verbied word om voedsel en voer langs die spoorlyn aan ongewensde en onbekende persone te verkoop.⁴² Dat die Regering hoë waardering vir Louw se optrede gehad het, blyk uit 'n telegram van die Kommandant-generaal waarin hy Louw vra om saam met die offisiere 'n groot kommando op Heidelberg byeen te bring.⁴³ Selfs die Eed van Neutraliteit, wat 'n groot getal oorlogsmoeë burgers vrywillig onderteken het om nie as krygsgevangenes weggevoer te word nie, het hom gegrief. Die eed het kortliks daarop neergekom dat hulle nie die wapen teen die Britse Regering sou opneem nie en "swear to remain quietly at home until the war is over."⁴⁴ Nadat Louw dit onder oë gehad het, het hy dit aan die President gestuur.⁴⁵ Die President het sy opregte dank daarvoor betuig.⁴⁶

In die lig van Louw se optrede tot in hierdie stadium ontstaan die vraag of hy nie buite sy pligte as predikant opgetree het deur nasionalisme en godsdienste te vermeng nie. Om sy patriotiese optrede egter in die regte perspektief te sien, moet daar in gedagte gehou word dat hy, geskool in die tradisie van die NGK, nie gehuiwer het om sy pligte as predikant en burger tydens die oorlog na te kom nie. Louw is opgelei aan die Teologiese Seminarium van die NGK op

---

⁴² TAB, Leydsargief, 726(7), oorlogstelegamme, 10.06.1900-12.06.1900, telegram ds. Louw Heidelberg aan president Kruger Machadodorp, 12.06.1900.

⁴³ TAB, Leydsargief, 727(3), oorlogstelegamme, 17.06.1900-18.06.1900, telegram Kommandant-generaal aan ds. Louw Heidelberg, 17.06.1900.

⁴⁴ Jan Ploeger, *Die lotgevalle van die burgerlike bevolking gedurende die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902, II*, 14:7-14:8.

⁴⁵ TAB, Leydsargief, 727(4), oorlogstelegamme, 19.06.1900-20.06.1900, telegram ds. Louw Heidelberg aan president Kruger Machadodorp, 19.06.1900.

⁴⁶ *Ibid.*, telegram president Kruger Machadodorp aan ds. Louw Heidelberg, 19.06.1900.

Stellenbosch wat sedert sy stigting in 1859 deur die Skotse Calvinistiese Presbiteriaanse en die Nederlandse Gereformeerde Calvinistiese leerstellinge beïnvloed is, en het gedurende die oorlog as een van die mees invloedryke predikante na vore getree.⁴⁷ Getrou aan artikel 36 van die Nederlandse Geloofsbelydenis oor die “amp van die owerheid” waarin krygsdiens sowel as deelname aan oorlog geregverdig word, het Louw as predikant en getroue vaderlander die vryheid van die Afrikaner en die bewaring van sy land teen vreemde invallers vooropgestel.⁴⁸ Dit is dus begryplik dat die meeste burgers, wie se godsdienstige sienings op die Calvinisme gefundeer was, waarskynlik niks verkeerd in die noue samehang van nasionalisme en godsdiens gesien het nie. Daarvan getuig moontlik hulle opvattinge onder andere oor roepingsbewustheid, die soewereiniteit van God en Sy beskikking oor die lotgevalle van volke. Louw se optrede as predikant en burger kan in die lig van dié Gereformeerde Calvinistiese leerstellings geregverdig word.

Tussen alles deur het Louw met sy pastorale werk op die dorp voortgegaan. Sondae het hy gereeld die eredienste in die Klipkerk gelei en leiding aan die kinders in die Sondagskool gegee. Anna Jooste het die dorp se rustigheid op Sondagmôre 25 Maart 1900 toe die verskillende gemeentes se dienste begin het, treffend soos volg beskryf: “Die kinders is in die kerk. Dis ‘n stille Sabbatmore. Die sing in die verskillende kerke bring so ‘n sagte melodie na my oor ...”⁴⁹ Dit is die enigste beskrywing deur ‘n inwoner van ‘n vreedsame

---

⁴⁷ Fransjohan Pretorius, *Kommandolewe tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902*, p. 185.

⁴⁸ E.E. van Rooyen, *Die Nederlandse Geloofsbelydenis*, p. 299.

⁴⁹ P.H.S. van Zyl, “Gertjie gaan oorlog-toe”, in *Die Brandwag*, 05 07 1946, p. 13. Anna Jooste het haar seun Gertjie wat deur die Britte as krygsgevangene eers na Simonstad en later na St. Helena gestuur is met gereelde briewe van die daaglikse lewe op Heidelberg op hoogte gehou. Hierdie briewe het hy bewaar en *Die Brandwag* het in 1946 uittreksels daarvan gepubliseer.

Sondagmôre op Heidelberg voor die Britse besetting in Junie wat opgespoor kon word. Ook het Louw die bediening van die sakrament van die Heilige Doop nie agterweë gelaat nie en dit steeds aan die verbondskinders in die gemeente bedien. Die nuwe toevoeging tot die Joostegesin, Gertina Hendrika, is op 6 Mei 1900 gedoop.⁵⁰

Na die Britse besetting van Heidelberg op 23 Junie het Louw se posisie by die dag meer onseker geraak. Reeds binne die eerste weke van die Britse bewind op Heidelberg het daar probleme ontstaan oor sy weiering om die Eed van Neutraliteit te onderteken. Op 6 Julie het genl.maj. A.F. Hart aan distrikskommissaris J.M. Vallentin opdrag gegee om toe te sien dat Wepener, die voormalige landdros, ene Cronjé en Louw die eed onderteken. Eersgenoemde twee het dit gedoen, maar laasgenoemde het summier geweier. Vallentin het Louw om 18:00 die aand gearresteer en vir die nag in die hofgebou aangehou. Die volgende dag het Vallentin Hart van Louw se weiering in kennis gestel. Op 9 Julie het Hart aanvanklik beoog om Louw na St. Helena te verban, maar hy het besluit om hom grasia van 24 uur te verleen om sy besluit in heroorweging te neem. Toe hy die volgende dag steeds weier om die eed te onderteken, het Hart die saak na Pretoria verwys. Louw is die volgende dag, 11 Julie, uit Heidelberg verban en hy het dieselfde dag per trein na Kaapstad vertrek.⁵¹ Hier is hy op parool vrygelaat, waarna hy vir die res van die oorlog in die Wes-Kaap vertoef het. Na die vredesluiting het hy teen die einde van 1902 na Heidelberg teruggekeer.⁵² Na Louw se verbanning het die drie Nederlandse kerke in Heidelberg vir die res van die oorlog sonder heeltydse predikante voortbestaan.

---

⁵⁰ P.H.S. van Zyl, "Op ou Heidelberg aan die Suikerbosrand", in *Die Brandwag*, 12 07 1946, p. 19.

⁵¹ TAB, PSY 57, Political Secretary, 60/1900, diary of District Commissioner of Heidelberg, pp. 131, 134-135.

⁵² D.W. Krüger (red.), *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek, III*, "Louw, Adriaan Jacobus", p. 555. In sy werk *Kommandolewe tydens die Anglo-*

Die NH of G Kerk se kerkraadslede wat weens omstandighede nie op die slagveld diens gedoen het nie, het tydens Louw se afwesigheid gesorg vir die agtergeblewe lidmate se geestelike versorging. Predikante wat Heidelberg besoek het, het die pastorale werk in die gemeente vir die duur van die oorlog saam met ouderling Freislich voortgesit.⁵³ Dié predikante het elk vir tydperke van ongeveer vier tot vyf weke in die vrouekampe na die inwoners se geestelike versorging omgesien, terwyl kerkraadslede en van die gemeentelike gereeld dienste op Sondag waargeneem het. Huisbesoek, waardeur kerklike toesig oor die lidmate se lewenswandel uitgeoefen is, het in 1899 gereeld plaasgevind, maar van Oktober daardie jaar af was dit weens die kerkraadslede op die slagveld se afwesigheid nie meer moontlik nie. Die kerkraadslede op kommando en diegene wat tuisgebly het, het in die gemeentelike verslag oor die tydperk 1899-1902 die versekering gegee dat hulle goeie toesig oor die lidmate op die gevegsfront en in die konsentrasiekampe uitgeoefen het. Die sakrament van die Heilige Nagmaal is in hierdie tydperk slegs eenkeer gevier, maar die bediening van die Heilige Doop, onderrig aan voornemende katekisasante met die oog op die aflegging van geloofsbelydenis en huweliksbevestigings het normaalweg voortgegaan. So het daar 192 katekisasante belydenis van geloof afgelê, terwyl 391 kinders ter doop gebring is, vyftig met attestate “erkend”, en 41 pare in die

---

Boereoorlog, 1899-1902, p. 173, stel Fransjohan Pretorius dit verkeerdelik dat ds.A.J. Louw: “tot diep in die guerrillafase die verskillende kommando’s in die veld besoek het,.....” Die twee dagboekskrywers, H.P.N. en M.J. Viljoen van Heidelberg, dui nie in hulle oorlogsherinneringe aan watter ds. Louw ‘n besoek aan hulle laers gebring het nie. (Sien W81, Viljoenaanwinst, dagboeke, H.P.N. Viljoen dagboek no. 4, 29.12.1901; *ibid.*, dagboek no. 5, 26.05.1901; *ibid.*, M.J. Viljoen, dagboek no. 8, 14-15 10 1901.) Beide het gewet dit was J.M. Louw van Boksburg aangesien die Britse owerheid A. J. Louw in Julie 1900 voor die aanvang van die guerrillafase uit Heidelberg verban het.

⁵³ A.E.F. Bosman, *Aan God alleen die eer, ‘n geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde Gemeente Heidelberg, Transvaal, 1865-1965*, p. 92.

huwelik bevestig is.⁵⁴ Die NH of G gemeente op Heidelberg se eerste kerkraadsvergadering na die oorlog, gehou op 1 November 1902, het die datum vir die eerste Nagmaalsviering op 18 Januarie 1903 vasgestel. Dit is die “eenkeer” waarop die “Verslagen van den staat van den godsdienst der gemeenten Heidelberg, 1899-1902”, dui.⁵⁵ Volgens Anna Jooste het dit teen 15 November 1900 nie goed met die Sondagskool op die dorp gegaan nie. Die Sondagskool het gely onder die vertrek van baie kinders en hulle onderwyseresse. Ten spyte daarvan is daar nog elke Sondag Sondagskool gehou, terwyl ene Muller die kerkdienste waargeneem het.⁵⁶

Die getal lidmate van die onderskeie kerke wat in die konsentrasiekamp op Heidelberg gehuisves is, het tussen Augustus 1901 en Maart 1902 van 2 222 tot 2 164 gewissel. In hierdie tydperk het mans tussen 467 en 497 (19,42% en 21,48%), vroue tussen 748 en 811 (34,06% en 36,83%) en kinders tussen 897 en 911 (41,22% en 41,45%) van die konsentrasiekamp se inwoners uitgemaak.⁵⁷ Die kampowerhede was bewus van die Boere se erns met hulle godsdienste en het sover moontlik fasiliteite vir kerklike byeenkomste beskikbaar gestel. Vir die kampbewoners is twee markeetente opgeslaan waar, onder andere, ouderlinge van die verskillende kerke dooplidmate vir die aflegging van geloofsbelydenis voorberei het.⁵⁸ Daar kan met sekerheid aanvaar word dat die drie susterkerke

---

⁵⁴ NG Kerkargief Stellenbosch, RR-III/4, Verslagen van den staat van den godsdienst der gemeenten Heidelberg, 1899-1902, punte 1,5, 7-8, 15.

⁵⁵ NG Kerkargief, Stellenbosch, Notule van kerkraadsvergadering van NH of G Gemeente Heidelberg 01.11.1902, p. 354.

⁵⁶ TAB, A551, W19, mevrou P.H.S. van Zyl oorlogsherinneringe, brief Anna Jooste, ongedateerd.

⁵⁷ TAB, DBC 14, maandelikse statistieke oor die konsentrasiekamp op Heidelberg, Augustus 1901 tot Maart 1902.

⁵⁸ *Ibid.*, maandelikse kampverslag, Heidelberg, Mei 1901, opgestel deur waarnemende superintendent F.R. Harvey, 05.06.1901, p. 3.

met mekaar oorleg gepleeg het vir die gebruik van die markeetente om wrywing te voorkom. Twee persone van die NH of G Kerk het hier aanvanklik die leiding op geestelike gebied geneem, naamlik ene ds. Theron en A.M. Strydom, onderskeidelik woonagtig op die dorp en in die kamp. Theron het in Mei 1901 as sielversorger 'n reeks evangeliese dienste in die kamp gehou terwyl Strydom begrafnisdienste en gebedsbyeenkomste waargeneem het.⁵⁹

Die styging van die inwonertal in die Heidelbergse konsentrasiekamp van 1 996 tot 2 222 tussen Julie en Augustus 1901 het die kampowerhede verplig om meer markeetente vir godsdiensoefeninge beskikbaar te stel. In hierdie stadium was die konsentrasiekamp in drie verdeel. 'n Ekstra groot markeetent vir eredienste is in die middel van die kampe opgerig.⁶⁰ In Oktober is nog 'n groot markeetent vir hierdie doel langs die kamp opgeslaan. Die Oktoberverslag dui nie aan of hierdie tent oos of wes van die bestaande kamp gestaan het nie. Hier het vier geestelike leiers, naamlik Jacobs, Kruger, Strydom en Rautenbach, die dienste gelei.⁶¹

Die Gereformeerde Kerk wat aangrensend aan die kamp was, is ook vir dienste gebruik, terwyl die kampinwoners van Maart 1902 af toegelaat is om Sondag dienste in die kerke op die dorp by te woon.⁶² Daar kon egter nie vasgestel word of hulle dit wel gedoen het nie. Dr. A.E.F. Bosman en prof. S.P. Engelbrecht wat onderskeidelik oor die geskiedenis van die NH of G Kerk en die NHK op Heidelberg geskryf het, maak geen melding van hierdie toegewing nie. Ook

---

⁵⁹ *Ibid.*, maandelikse kampverslag, Heidelberg, Junie 1901, opgestel deur A.A. Allison, 06.07.1901, p. 4.

⁶⁰ TAB, Britse Blouboeke, Cd 819, maandelikse kampverslag, Heidelberg, Augustus 1901, opgestel deur A.A. Allison, 06.09.1901, p. 349.

⁶¹ TAB, DBC 11, maandelikse kampverslag, Heidelberg, Oktober 1901, opgestel deur R.G. Ralston, 31.10.1901, p. 3.

⁶² TAB, DBC 12, maandelikse kampverslag, Heidelberg, Maart 1902, opgestel deur A.A. Allison, 06.04.1902. p. 2.

gesaghebbende werke oor die konsentrasiekampe verswyg hierdie inligting. In sy studie, *Die Konsentrasiekampe*, vermeld J.C. Otto niks van die godsdienstige lewe in die kampe nie. Die rede vir hierdie toegif kan moontlik wees dat die Britse kampowerhede as gevolg van die pro-Britse gesindheid van 'n groot deel van die Heidelbergse kampinwoners en die moontlike beëindiging van die oorlog meer humanitêr wou optree.

Uiteindelik het die vredesluiting 'n oorlog beëindig wat diep letsels gelaat het, ook op die lidmate van die onderskeie kerke op Heidelberg. Alhoewel volledige gegewens nie beskikbaar is nie, kan die afleiding gemaak word dat 'n groot aantal lidmate van die drie susterkerke op Heidelberg in hierdie tydperk oorlede is. Slegs die dodesyfer van die Gereformeerdes, die kleinste van die susterkerke, is beskikbaar, en van hulle het 90 kinders uit die Heidelbergdistrik tydens die oorlog in verskillende kampe gesterf, 27 mans en vrouens het aan verskeie oorsake tuis en in die kamp die lewe gelaat en sewe burgers het op die slagveld gesneuwel.⁶³ Die NHK se dokumentasie tot 1907 het volgens F.S. van Rensburg, argivaris van die kerk, verlore geraak.⁶⁴ Selfs die NH of G Kerk se gegewens is nie beskikbaar nie. Die gemeente kon nie eers die werklike getal belydende en dooplidmate in 1904 in 'n verslag oor die toestand in die gemeente verstrek nie. Die verslag bewoerd dit soos volg: "Naar gissing bestaan de gemeente ongeveer uit 3 500 zielen, waarvan 1 400 leden zyn."⁶⁵ Ten spyte daarvan dat hierdie syfers ontbreek, is dit belangrik om daarop te wys dat die verlies aan lidmate tydens die oorlog die groei van talle gemeentes vir jare daarna gestrem het.

---

⁶³ W.J. de Klerk, *De gesneuvelden en gestorvenen van de Gereformeerden Kerken in Zuid-Afrika gedurende den oorlog, 1899-1902*, pp. 2, 8-9, 35-37.

⁶⁴ Inligting telefonies op 02.05.2006 deur argivaris F.S.van Rensburg verstrek.

⁶⁵ NG Kerkargief Stellenbosch, RR III/4, Verslagen van den staat van den godsdienst der gemeenten Heidelberg over 1903, punt 14, p. 2.

Die kampe het begin leegloop namate die inwoners geleidelik huiswaarts gekeer het. Daar het hulle 'n aaklige verwoesting aanskou wat hulle ekonomies geruïneer het. Baie het onmiddellik skouer aan die wiel gesit om bo hierdie ellende uit te styg. Die stoflike armoede waaronder hulle gebuk gegaan het, het baie lidmate nie daarvan weerhou om eredienste op Sondag in hulle eie gemeentes by te woon en betrokke te wees by geestelike heropbou nie.

Die onderskeie kerkrade het hulle werksaamhede kort na die oorlog hervat. Die notules van die eerste kerkraadsvergaderings getuig van 'n gees van versoening en vertroue in die Hoër Hand. Louw verklaar dat hierdie vertroue “geeft moed en hoop voor de toekomst om in 't gebed en in des Heeren werk te volharden.”⁶⁶ Op sy beurt wys Postma op die dure plig van die kerkraad en die gemeente om, diep dankbaar vir die bewaring deur die oorlog, hulle hele lewe Godsgerig te maak. Hieruit vloei voort 'n verdere plig om “de kerk des Heeren, die, wegens de oorlog, verstrooid en verwijderd is, weer op te bouwen en te vergaderen...”⁶⁷

Vele lidmate van die onderskeie kerke op Heidelberg het na die oorlog op Sondag steeds die eredienste getrou bygewoon. Tog was daar 'n merkbare afname in sommige lidmate se kerkbesoek te bespeur. Hierdie “alldroevigst verschijnsel” het volgens Louw veral onder die verarmde “klassen” wat die goeie gewoonte van kerkbesoek op Sondag verwaarloos het, voorgekom. Hiermee saam betreur hy ook die gebrek aan vrymoedigheid onder 'n beperkte klein getal lidmate om eredienste op Sondag by te woon vanweë “de gevolgen des oorlogs,

---

⁶⁶ N.G. Kerkargief Stellenbosch, notule van kerkraadsvergadering van NH of G Kerk Heidelberg, 04.09.1902, p. 352.

⁶⁷ Gereformeerde Kerkargief Potchefstroom, notule van kerkraadsvergadering Gereformeerde Kerk Heidelberg (Transvaal), 1890-1904, boek 1, 23.10.1902, p. 240.

of de houding door hen in dien tijd aangenomen.”⁶⁸ Die swak bywoning van eredienste het dan ook nie oornag verbeter nie.

Tydens die oorlog het sommige lidmate hulle aan oortredings teen die Heilige Skrif skuldig gemaak. Dit was veral die oortreding van die sewende gebod, “Jy mag nie egbreuk pleeg nie”, wat aandag geverg het. Reeds voor die oorlog het so ‘n geval onder die lidmate van die NH of G Kerk op Heidelberg voorgekom. Daarvan getuig die notule van 4 September 1899 van genoemde kerk wat in die uitoefening van die tug uiters streng opgetree het. Beide Robert Pretorius en sy skoonsuster, die weduwee Alletta Badenhorst, wat saam in ontug geleef het, is deur die kerkraad ernstig vermaan en onder sensuur geplaas. In dieselfde notule verskyn die naam van ene W.S. Smith, met wie die kerkraad probleme oor sy bewys van lidmaatskap vanaf Kimberley ondervind het.⁶⁹ Uit hofverslae blyk dit dat William Steven Smith, bekend as Willem Stephanus Smit, hom op Heidelberg aan bigamie skuldig gemaak het. Dit het later aan die lig gekom dat hy in 1892 op Heidelberg as getroude man met Alma Susanna Jooste in die huwelik getree het. Sy “eerste” huwelik is eers in Augustus 1896 deur die Kaapse Hooggeregshof ontbind. Sedertdien het die kerkraad talle vrugtelose pogings aangewend om meer oor dié broeder te wete te kom.⁷⁰

‘n Geval van bloedskande waarvoor die skuldige in 1898 tot drie jaar harde arbeid gevonnissen is, het ook op Heidelberg voorgekom.⁷¹ Moord is in dié tyd ook op Heidelberg gepleeg. In 1899 is Jan Harm Jacobus Steenkamp ter dood

---

⁶⁸ NG Kerkargief, Stellenbosch, RR III/4, Staat van den godsdienst der Gemeenten Heidelberg, over 1903, 18.01.1904, punt no. 1, pp. 1-2.

⁶⁹ N.G. Kerkargief Stellenbosch, notule van NH of G Kerkraadsvergadering Heidelberg, 04.09.1899, p. 343.

⁷⁰ TAB, Staatsprokureur van die ZAR, 1897, SP 674, Willem Stephanus Smit alias William Steven Smith, bigamie, 1896.

⁷¹ *Ibid.*, SP 673, G.J.F. Botha, bloedskande, 1898.

veroordeel vir die moord op sy vrou, vir wie hy met 'n byl dood gekap het.⁷² Martha M. Lehmann is op 2 Mei vir die moord van haar eggenoot gearresteer.⁷³ Sy is onder die Britse bewind verhoor en in September 1900 ter dood veroordeel.⁷⁴ Van kerklike tugsake in hierdie drie gevalle is daar geen verslae te vinde nie.

Die gevalle van kerklike tug na 1902 het hoofsaaklik oor onsedelikheid tydens die oorlog gehandel. In die notule van die derde kerkraadsvergadering van die NH of G Kerk na die oorlog op 20 April 1903 kom vyf gevalle van onsedelikheid ter sprake. Eerstens dié van die weduwee Roelof Brits wat met haar “broeders kind”, Hans Brits, onsedelik gelewe het; tweedens die onsedelike lewe van weduwee Ockert Brits saam met 'n Jood; derdens Jaap van Eeden en Catharina Brits wat hulle aan ontug skuldig gemaak het; vierdens Theodorus Goosen en Johanna Preuss en vyfdens Johannes van der Berg en Gertruida van Vuuren wat ook oor dieselfde oortreding by die kerkraad aangemeld is.⁷⁵ Nadat hierdie sake deur kerkraadslede ondersoek is, is daar op 20 Julie besluit dat die aangeklaagdes in September voor die kerkraad moes verskyn. Van die vyf aangeklaagdes het slegs weduwee Ockert Brits erken dat sy skuldig was. Op dié vergadering het 'n sesde geval, Hester Rensburg, ter sprake gekom. Ook sy moes in September voor die kerkraad verskyn.⁷⁶

---

⁷² *Ibid.*, J.H.J. Steenkamp, moord, 14.02.1899.

⁷³ TAB, Heidelbergargief, Landdros kriminele sake, 1899, deel 2.

⁷⁴ TAB, LHB, 1/1/1, Criminal Records Heidelberg, 1900, case 165, Martha Magrietha Lehmann.

⁷⁵ N.G. Kerkargief Stellenbosch, notule van NH of G Kerkraadsvergadering Heidelberg, 20.04.1903, pp. 368-369. In die notule is Johanna Preuss verkeerdelik as Maria Pruys aangeteken.

⁷⁶ *Ibid.*, 20.07.1903, pp. 373-374.

Op die vergadering van 5 September het Johanna Preuss voor die kerkraad verskyn en erken dat sy in ontug gelewe het. Hiervoor het die kerkraad haar vir agt maande onder sensuur geplaas. Terselfdertyd het sy Piet Roodt van Zaaihoek te Frankfort beskuldig. Die kerkraad op Frankfort is van hierdie beskuldiging in kennis gestel. Theodorus Goosen en sy vrou het nie vir die vergadering opgedaag nie.⁷⁷ Toe Goosen voor die kerkraad op 5 Desember verskyn, het hy erken dat hy in ontug met Preuss en die weduwee Du Preez gelewe het. Nadat hy ernstig vermaan en op sy skandelige gedrag op 'n hoë ouderdom gewys is, het die kerkraad hom vir een jaar onder sensuur geplaas. Roodt het intussen Preuss se aanklag dat hy saam met haar in ontug gelewe het, ontken. Hierop het Preuss se broer wat ook voor die kerkraad verskyn het, Roodt se bekentenis aan hom aan die kerkraad bekend gemaak. Roodt het erken hy het in ontug gelewe, maar dat hy (Preuss) van Leentje Reneke verneem het dat Chrissie Badenhorst, tans Roodt se eggenote, aan 'n kindjie van hom in die kamp te Standerton geboorte geskenk het. Die kerkraad het besluit dat Roodt moes verskyn en dat getuienis van Reneke verkry sou word.⁷⁸ Hester Rensburg, wat op 5 September verskyn het, het erken sy het in ontug met 'n Britse offisier gelewe, wat belooft het om met haar in die huwelik te tree. Die kerkraad het haar vir tien maande onder sensuur geplaas.⁷⁹

Die volgende geval wat op dieselfde dag voor die kerkraad verskyn het, is dié van die weduwee Roelof Brits. Sy is deur die kerkraad oor die vingers getik vanweë haar onbetaamlike saamlewe met haar broerskind, Hans Brits, met wie sy vroeër in die huwelik wou tree. Voorts het sy die kerkraad meegedeel dat haar dogter sedertdien met die jongeling Hans Brits getroud is. Toe die jongeling voor die kerkraad verskyn, het hy 'n aanmatigende houding ingeneem, die

---

⁷⁷ *Ibid.*, 05.09.1903, pp.379, 382.

⁷⁸ *Ibid.*, 05.12.1903, pp. 392-393.

⁷⁹ *Ibid.*, 05.09.1903, pp. 379-380.

vergadering verlaat en gedreig dat hy sy attestaat sou opeis. Aangesien hy intussen getroud is, het die kerkraad besluit om nie die saak verder te voer nie.⁸⁰

Vervolgens het die saak van weduwee Catharina Brits en Jaap van Eeden aan die beurt gekom. Sy het skuld erken en Van Eeden beskuldig dat hy die pa van haar kind is. Van Eeden is ingeroep en hy het die beskuldiging ontken. Aangesien getuies ontbreek het, het die Kerkraad besluit om die saak uit te stel om sodoende persone te vind om te getuig.⁸¹ Met die hervatting van die saak op 5 Desember het Brits nie opgedaag nie. As lidmaat van die NH Kerk kon sy nie verplig word om voor die kerkraad te verskyn nie. Van Eeden het egter volgehou dat hy onskuldig was en die kerkraad moes die saak noodgedwonge skrap. Aangesien die kerkraad nie hulle broederlike plig mag nagelaat het nie, het hulle hom vermaan om in sy lewenswandel opreg met God te leef.⁸²

Weduwee Ockert Brits, wat reeds haar skuld ten opsigte van ontug met 'n Jood erken het, het nie by die vergadering van 5 September opgedaag nie.⁸³ Toe sy weer eens nie voor die vergadering van 5 Desember verskyn nie, het die kerkraad besluit om die strafbepaling van artikel 213(4) van die kerkwet op haar van toepassing te maak. Haar naam sou tydens die volgende Nagmaalsviering van die kansel aan die gemeente bekendgemaak word.⁸⁴

Die saak van Gertruida van Vuuren en Johannes van den Berg het vervolgens aan die beurt gekom. Van Vuuren, 'n lidmaat van die NH Kerk, het nie die vergadering bygewoon nie. Van den Berg het egter aan die vergadering erken dat hulle in ontug saamgeleef het, maar dat hy graag met haar in die huwelik

---

⁸⁰ *Ibid.*, 05.09.1903, pp. 380-381.

⁸¹ *Ibid.*, 05.09.1903, p. 381.

⁸² *Ibid.*, 05.12.1903, pp. 393-394.

⁸³ *Ibid.*, 05.09.1900, p. 382.

⁸⁴ *Ibid.*, 05.12.1903, p. 394.

wou tree. Hy is onder sensuur geplaas, wat vir nog 'n jaar verleng sou word as hy met haar sou trou. Die kerkraad van die NHK is van Van Vuuren se oortreding in kennis gestel.⁸⁵ In 'n skrywe van ds. J. Van Belkum is op 5 Desember aan die kerkraad bekend gemaak dat Van Vuuren na die NH of G Kerk oorgegaan het. Die kerkraad het gevolglik besluit om met die saak voort te gaan.⁸⁶

Die NH of G Kerk het die verskillende tuggevalle in 'n ernstige lig beskou. Ten spyte daarvan dat die kerkraad op die vergadering van 18 Januarie 1904 die "aller-pijnlijkste" sake van onsedelikheid moes behandel, was daar in die gemeentelike verslag van dieselfde datum 'n meer hoopvolle toon te bespeur. As daar rekening gehou word met die ongekende en onnoemlike versoekings waaraan lidmate tydens die oorlog in die dorpe en kampe en op kommando blootgestel was, was daar in alle opsigte rede tot gelukwensing dat die openbare skandale nie verhoonderdvoudig het nie.⁸⁷

Volgens die Gereformeerde Kerk op Heidelberg se kerkraadsnotules blyk dit dat daar geen gevalle van tug na afloop van die oorlog aangemeld is nie.

Van tuggevalle in die NHK op Heidelberg is daar geen verslae te vinde nie, aangesien die notuleboek tydens die oorlog verlore geraak het. Met die koms van Van Belkum was daar groot armoede op stoflike gebied onder die gemeentelike en die benarde ekonomiese posisie waarin die gemeente verkeer het, het ontmoedigend op die lidmate ingewerk. Tog het die gemeente saamgestaan en hierdie probleme mettertyd te bowe gekom.⁸⁸

---

⁸⁵ *Ibid.*, 05.09.1903, pp. 381-382.

⁸⁶ *Ibid.*, 05.12.1903, p. 394.

⁸⁷ NG Kerkargief Stellenbosch, RR III/4, staat van den godsdienst der gemeenten Heidelberg over 1903, punt 2, p. 2, 18.01.1904.

⁸⁸ S.P. Engelbrecht, *Gedenkboek van die Nederduitsch Hervormde Kerk Heidelberg, 1865-1935*, pp. 52-53.

Die drie susterkerke in Heidelberg, en veral die NH of G Kerk, het na die oorlog die beginsel van kerklike tug, naamlik om dit wat aanstoot in die gemeente van God gee, te verwyder, volgens die riglyne van die Skrif op 'n liefdevolle en broederlike wyse toegepas. Sonder om die oortreders in die gemeente die harnas in te jaag, is daar op taktvolle wyse gepoog om hulle tot ander insigte te bring.

Louw het op 18 Januarie 1904 sy waarnemings insake openbare sedelikheid en die NH of G Kerk op Heidelberg soos volg in 'n verslag gestel: "...dat in sommige opzichten de levens-aard en 't karakter des volks is verhoogd en veredeld gedurende den smeltkroes waarin het geplaast was ... Ook over de zonden van dronkenschap, ontucht en andere openbare gruweldaden, is er thans minder te klagen dan voorheen."⁸⁹

Teenoor die National Scouts in die gemeentes het die onderskeie kerkrade op Heidelberg ook 'n versoenende houding ingeneem. Die National Scouts, bestaande uit oorlogsmoeë burgers wat vrede begeer het, is in die laaste maande van die oorlog deur lord Kitchener as "'n afsonderlike korps ... op 'n stewige organisatoriese grondslag geplaas." As soldate van die Britse imperiale leër het hulle soldy ontvang terwyl 'n eiesoortige uniform en vuurwapens aan hulle uitgereik is. Op dié wyse is hulle by krygsverrigtinge betrek met die doel om vrede deur algehele onderwerping te verwesenlik.⁹⁰

---

⁸⁹ NG Kerkargief, Stellenbosch, RR III/4, staat van den godsdienst der gemeenten Heidelberg over 1903, punt no. 2, p. 2, 18.01.1904.

⁹⁰ A. Grundlingh, *Die "hendsoppers" en "joiners"*, p. 209; J. Ploeger, *Die lotgevalle van die burgerlike bevolking gedurende die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902*, p. 15:17.

The Heidelberg News het hom reeds op 10 Oktober 1902 oor die behandeling van die National Scouts uitgelaat. Die koerant het die onderskeie kerkrade gevra om nie hiervan 'n dissiplinêre aangeleentheid te maak nie, aangesien die kerk niks goeds daardeur sou bereik nie. Dit sou ook geen positiewe doel dien om die mense aan verdere vernedering bloot te stel of onder sensuur te plaas nie.⁹¹

Uit die notule van die kerkraadsvergadering van die NH of G Kerk op 19 Januarie 1903 blyk dit dat van die lidmate hulle nie met dié groep se optrede tydens die oorlog kon versoen nie. 'n Versoekskrif, onderteken deur 46 lidmate van dié gemeente, is ingedien teen die verkiesing van verskeie kerkraadslede wat tydens die oorlog ontrou teenoor die land was. Die kerkraad het beslis opgetree en besluit dat, aangesien die versoekskrif geen werklike klagtes teen enige lidmate bevat en geen besware teen die wetlik verkose broeders aanhangig gemaak is nie, hulle die saak as afgehandel beskou. Gevolglik "vertrouwd de Kerkeraad dat de Gemeente met de verkiezing tevreden zal zijn."⁹²

Die resident-magistraat op Heidelberg het ds. Louw daarvan beskuldig dat hy geen poging aangewend het om die twee groepe te versoen nie.⁹³ In teenstelling hiermee het *The Heidelberg News* 'n week na bogenoemde besluit van die kerkraad waardering betuig vir Louw se preke op Sondag 25 Januarie 1903 waartydens hy geensins na "hendsoppers" of "verraaiers" verwys het nie. In belang van die Christendom en die welvaart van die gemeenskap was die bevordering van goedgesindheid vir die redaksie verkieslik bo "the perpetuation

---

⁹¹ *The Heidelberg News*, "Local and general", 10.10.1902.

⁹² N.G. Kerkargief Stellenbosch, notule kerkraadsvergadering NH of G Kerk Heidelberg, 19.01.1903, p. 362.

⁹³ Albert Grundlingh, *Die "hendsoppers" en "joiners"*, p. 382. Grundlingh verwys na EC30/39/03, vertroulike verslag van resident-magistraat, Heidelberg, 24.01.1903.

of bitterness.”⁹⁴ Louw het wel probeer om met die verkondiging van die Woord versoening te bewerkstellig en op 14 Junie 1903 dienste vir die nedersetters op Major Morley’s Settlement Farms, ongeveer 130 kilometer vanaf Heidelberg, gehou. Die dienste, wat heel rustig verloop het, is deur talle Scouts bygewoon.⁹⁵ In teenstelling met die “ontevredenheid en tweedracht” wat in 1903 in sommige NH of G Kerke geheers het, kon Louw namens die gemeente in die “Staat van den Godsdienst der Gemeenten Heidelberg over 1903”, dankbaar getuig van ‘n toenemende gees van versoening en samewerking op Heidelberg ten spyte van ‘n groepie wat steeds ‘n “onbroederlijke houding” inneem.⁹⁶

Die “ontevredenheid en tweedracht” waarvan Louw in die genoemde verslag melding maak, was ‘n uitvloeiing van ‘n besluit wat die sinode van die NH of G Kerk in Mei 1903 geneem het. Die sinode het die National Scouts se optrede tydens die oorlog veroordeel en was van mening dat hulle ernstig vermaan moes word. ‘n Paar gemeentes het dit gedoen, maar gefouteer deur nie die kerklike tug op ‘n eenvormige wyse toe te pas nie. Hiermee kon die National Scouts hulle nie versoen nie en in Desember 1903 het hulle van die NH of G Kerk afgeskei en tot die stigting van die Nederduitsch Gereformeerde Kerk van Transvaalkolonie, meer bekend as die Scoutkerk, oorgegaan. Reeds in Julie 1904 is daar beweer dat so ‘n gemeente onder andere op Heidelberg gestig is. Dit het gou geblyk dat die Scoutkerk nie lewensvatbaar was nie, aangesien talle Scouts afsydig daarteenoor gestaan het. Hierdie kerk, wat in 1906 uit slegs sewe baie klein

---

⁹⁴ *The Heidelberg News*, “Local and general”, 30.01.1903.

⁹⁵ TAB, A2030, Lotgevalle van die burgerlike bevolking tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902, posisie van die National Scouts na die oorlog, lêer 27.

⁹⁶ NG Kerkargief Stellenbosch, A-Z, RRIII/4, Staat van den Godsdienst der Gemeente Heidelberg over 1903, 18.01.1904, p. 1.

gemeentetjies, onder andere op Heidelberg, bestaan het, het in dieselfde jaar opgehou om as 'n aparte kerk te bestaan.⁹⁷

Louw en sy kerkraad het in hulle volgehoue pogings tot versoening nie die National Scouts onder kerklike tug geplaas nie en so probeer om deur voorkomend op te tree, enige moontlike tweespalt in die kerklike lewe op Heidelberg vroegtydig in die kiem te smoor. Daarvan getuig die notule van die kerkraadsvergadering van 21 Mei 1904. Die kerkraad het van die verskyning van die Scoutkerk op Heidelberg kennis geneem, en besluit dat “de Voorzitter met den betrokken ouderling der wijk zal uitvinden in hoeverre de leden onzer gemeente zich met die beweging hebben ingelaten, dan naar bevind van zaken te handelen, met rapport aan den Kerkeraad.”⁹⁸ Of daar so 'n verslag bestaan, is te betwyfel, aangesien hierdie kerk in sy kort bestaan geen werklike invloed op die Heidelbergse kerklike lewe uitgeoefen het nie.

Afgesien van die drie susterkerke was daar ook anderstalige kerkgenootskappe op Heidelberg en in die distrik wat reeds geruime tyd voor die uitbreek van die oorlog in Oktober 1899 na die geestelike versorging van hul lidmate omgesien het.

Pastor H.A. Düring van die Berlynse Sendinggenootskap het reeds in 1875 met sendingwerk onder die swartes in die Heidelbergse distrik begin. Hy het in 1878, na die aankoop van 'n stuk grond aan die Blesbokspruit vir die Berlynse Sendinggenootskap, met die oprigting van 'n kerk daar begin. Die gebou is 'n jaar later in gebruik geneem. Aangesien sommige van die blanke Heidelbergers sendingwerk nie goedgesind was nie, het Düring in 1881 die plaas Rietspruit

---

⁹⁷ Albert Grundlingh, *Die “hendsoppers” en “joiners”*, pp. 385-386, 388-389, 398-399.

⁹⁸ NG Kerkargief, Stellenbosch, notule van kerkraadsvergadering van NH of G Kerk Heidelberg, 31.5.1904, pp. 414-415.

gekoop, ongeveer 30 kilometer van Heidelberg af, waar daar spoedig 'n nuwe sendingstasie, genaamd Woyentin, tot stand gekom het.⁹⁹ Goeie verhoudinge het deurentyd tussen die Duitse sendelinge en die drie susterkerke op Heidelberg bestaan. Daarvan getuig onder andere die teenwoordigheid van ene pastor Walters by die bevestiging van ds. Snyman as leraar van die Gereformeerde Kerk in 1891.¹⁰⁰ In 1897 is pastor H.K.A. Müller van Botshabelo, distrik Middelburg Transvaal, as hoof van die Berlynse sendingstasie na Heidelberg gestuur.¹⁰¹

Toe die oorlog in 1899 uitbreek, het lt.kol. S.P.E. Trichard van die staatsartillerie Müller versoek om as veldprediker onder die Duitssprekendes in die kommando's op te tree. Dit het hy gewilliglik gedoen, gereeld godsdiensoefeninge waargeneem en aan die gewondes en sterwendes bystand verleen. In sy oorlogsherinneringe maak Wilhelm Mangold van Müller se gewaardeerde bydrae met sy ambulanswa melding.¹⁰² In Mei 1900 het 'n krisis in sy skoonfamilie se geledere Müller verplig om na Natal te reis. Met sy terugkeer het die Britte Heidelberg reeds beset en hy is nie toegelaat om sy sendingstasie te besoek nie. In sy afwesigheid het ouderling Rosenbrock in beheer gestaan en met die geestelike bearbeiding van die swartes voortgegaan. Nadat hy op 28 Maart 1901 skielik gearresteer en na Natal gestuur is, het ene Teichmann die bestuur van die sendingstasie behartig. Hyself is kort daarna deur die Britse

---

⁹⁹ L. Zöllner en J.A. Heese, *Die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika en hul nageslag*, pp. 68-69.

¹⁰⁰ W.G. van der Schijf, *Die Gereformeerde Kerk van Heidelberg, 1891-1965*, p. 23.

¹⁰¹ L. Zöllner en J.A. Heese, *Die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika en hul nageslag*, p. 287.

¹⁰² *Missionsberichte*, Junie 1900, p. 292; T. van Rensburg, *Wilhelm Mangold – Vir vaderland, vryheid en eer*, p. 178.

owerhede gevange geneem, waarna die opstal en die besittings van die sendelinge gekonfiskeer is.¹⁰³

Die Britse militêre bewind se onaanvaarbare behandeling van die Duitse sendelinge in Transvaal het op 16 Maart 1901 tot die oorhandiging van 'n memorandum deur die Duitse ambassadeur in Londen aan die Britse Departement van Buitelandse Sake gelei. Volgens die ambassadeur was hierdie behandeling te wyte aan sekere sendelinge wat, sonder dat hulle daartoe gedwing is, huisvesting aan Boere verskaf het. Die ambassadeur het hom verplig gevoel om ook die volgende daaraan toe te voeg: eerstens, die ontkenning van die Britse militêre owerhede dat hulle verantwoordelik was vir die vernieling en plundering van Duitse sendingstasies deur Britse troepe (onder andere Woyentin); tweedens, 'n vroeëre klagte van die Duitse konsul-generaal in Suid-Afrika by sir Alfred Milner oor die onvriendelike houding van die Britse militêre bewind teenoor die Duitse sendelinge, ten spyte van hulle neutraliteit, en derdens die kwessie van skadevergoeding en beskerming aan die Duitse sendelinge deur die Britse regering.¹⁰⁴

In 'n ondersoek na bogenoemde bewerings het twee sake aandag geniet, naamlik die vernieling van die sendingstasies se eiendom en die verwydering van Duitse sendelinge en hulle families uit die onderskeie gemeenskappe. Ten opsigte van die sendingstasie Woyentin blyk daar uit die verslag dat die twee sake met mekaar in verband gestaan het.¹⁰⁵ Op die eerste bewering het lord Kitchener op 16 Januarie 1902 soos volg gereageer: "...the assertions..., are not

---

¹⁰³ Siebenundsiebzigster Jahresbericht Gesellschaft zur Beförderung der evangelischen Missionen unter den Heiden zu Berlin, 1900, pp. 16-17.

¹⁰⁴ Jan Ploeger, *Lotgevalle van die burgerlike bevolking tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902*, IV, p. 31:15.

¹⁰⁵ TAB, FK 1837, War Office Records, verslag opgestel deur lt.kol. F. Gordon, Army Head Quarters, Pretoria, 16.01.1902, pp. 31, 34.

borne out by fact, and that with the exception of a certain amount of stock commandeered, and grain and forage destroyed to prevent it being seized by the wandering Boer commandos, no material damage has, as far as can be ascertained, done to these Mission Stations.”¹⁰⁶

Volgens distrikskommissaris Vallentin se verslag van 20 Desember 1900 het hy op 14 Desember ‘n besoek aan Woyentin gebring om aan Düring opdrag te gee om saam met sy gesin na Heidelberg te vertrek. Kort daarna het die Vierde Kavallerie Brigade onder brig.genl. Gilbert Hamilton ‘n besoek aan die sendingstasie gebring en volgens Vallentin is Düring se woonhuis geplunder.¹⁰⁷ Op Hamilton se versoek het lt.kol. F. Gordon op 3 Desember 1901 die presiese ligging van Woyentin, geleë op die plaas Rietspruit (223), ongeveer 24 kilometer suid van die dorp, aan hom verstrekk.¹⁰⁸ Hamilton het hom soos volg teen hierdie aanklag verdedig: Vroeg in Desember 1900 was hulle in die omgewing van hierdie groot sendingstasie bedrywig. Sy manskappe is gemaan om dit te respekteer. Op hierdie tydstip het hy 200 beeste van die Boere wat die diere digby die sendingstasie opgepas het, gebuit. Hy het aanskou hoe van sy manskappe die sendingstasie besoek, maar nie lank daar vertoef het nie. Met hulle terugkoms het hy geen vlamme of enige vernieling daar opgemerk of enige verslag oor vernielsugtige optrede ontvang nie. Gevolglik kon hy nie rekenskap van enige vernieling deur sy troepe gee nie. Waaroor hy wel kon verslag lewer, was die beeste wat hulle van die Boere afgeneem het. Sommige van die beeste kon dalk aan die sendingstasie behoort het.¹⁰⁹ Vallentin, die enigste persoon wat

---

¹⁰⁶ *Ibid.*, brief General Commanding in Chief South Africa aan The Director General of Military Intelligence War Office, 16.01.1902, p. 29.

¹⁰⁷ *Ibid.*, verslag van die District Commissioner Heidelberg aan die Military Governor Pretoria, 20.12.1900, p. 39.

¹⁰⁸ *Ibid.*, brief brig.genl. G. Hamilton aan DAAG, Pretoria, 2.12.1901; brief lt.kol. F. Gordon aan brig.genl. G. Hamilton Pretoria, 03.12.1901.

¹⁰⁹ *Ibid.*, brief brig.genl. G. Hamilton aan DAAG Pretoria, 04.12.1901.

verdere lig op hierdie gebeure kon werp, het intussen gesneuwel.¹¹⁰ Hamilton se verslag skep die indruk dat die Britse militêre owerheid hulle van die vernieling van dié sendingstasies probeer verontskuldig het. Uit bogenoemde gegewens blyk dit dat die Duitse bewerings wel geregverdig was.

Vervolgens is ondersoek ingestel na die verwydering van sendelinge Düring en Müller uit die Heidelbergse gemeenskap. Kort na die besetting van Heidelberg het Vallentin en Düring mekaar ontmoet en Vallentin het Düring versoek om die Eed van Neutraliteit af te lê. As 'n Duitse onderdaan het Düring daarteen beswaar gemaak en Vallentin belowe om neutraal te wees. Vallentin het Düring se woord as geestelike leier hiervoor aanvaar. Toe dit bekend word dat Düring se seun saam op kommando vertrek het, het Vallentin dit as 'n skending van Düring se neutraliteitsbelofte beskou. Vallentin het tydens sy besoek aan Woyentin op 14 Desember 1900 aan Düring opdrag gegee om saam met sy gesin na Heidelberg te vertrek en 'n betroubare swarte by sy huis agter te laat om dit op te pas. Tot Vallentin se spyt moes hy die nuus bekend maak dat die Vierde Kavallerie Brigade kort daarna die sendingstasie besoek, Düring se huis geplunder en al die vee opgeëis het. Hiervoor is ontvangsbewyse aan die swart eienaars oorhandig, maar nie aan Düring nie. Vallentin het gevolglik aanbeveel dat Düring geen kompensasie daarvoor ontvang nie. Dat Düring se simpatie vir die Boere se saak Vallentin grensloos geïrriteer het, blyk uit sy aanbeveling op 20 Desember aan genl.maj. J.G. Maxwell, die Militêre Goewerneur in Pretoria, om Düring en sy gesin na Duitsland te stuur, asook die beëdigde verklarings van verskeie persone hieroor. Hierdie verklarings is op 20 Desember 1900 deur P.B. Bower, mevrou M.F. Flanagan, mevrou D. Levinson en haar eggenoot A.H. Levinson voor Vallentin afgelê.¹¹¹ Op 6 Februarie 1901 het Maxwell in Pretoria

---

¹¹⁰ *Ibid.*, verslag oor die Berlynse sendingstasie te Woyentin opgestel deur F. Gordon, 16.01 1902, p. 32.

¹¹¹ *Ibid.*, letter District Commissioner Heidelberg to Military Governor Pretoria, 20.12.1900, pp. 39-45.

die Heidelbergse Distrikskommissaris van Düring en sy gesin se beoogde vertrek na Europa op 8 Maart in kennis gestel.¹¹²

Die sewe-en-sewentigste jaarverslag van die Berlynse sendinggenootskap van 1900 toon punte van ooreenkomste en verskille met bogenoemde verslag van Vallentin. Volgens hierdie sendingverslag is Düring in die nag van 19 Desember 1900 gearresteer en in die tronk gestop waar hy elf dae, Kersfees ingesluit, in haglike omstandighede moes deurbring. Eers nadat hy na Pretoria geneem is, het hy van die aanklagte wat teen hom ingebring is, te wete gekom. Volgens die reeds genoemde beëdigde verklarings, wat 'n dag na sy arrestasie afgelê is, het hy hom aan opruiende toesprake teen die Britte en die voorsiening van voedsel aan die vegtende Boere skuldig gemaak. Nadat die onwaarhede in hierdie beëdigde verklarings bewys is, is hy nie toegelaat om na sy familie in Heidelberg terug te keer nie. Volgens die verslag moes Düring vir die res van die oorlog ten duurste en sonder werk in Pretoria bly. Dit het veroorsaak dat hy nie sy familie kon onderhou nie.¹¹³ Laasgenoemde, wat nie ooreenstem met die beoogde vertrek van Düring en sy gesin na Europa nie, bevraagteken die geloofwaardigheid van Vallentin se verslag.

Vallentin het kort na die besetting van Heidelberg ook met Müller, wat hy as 'n vuurvreter bestempel het, te doen gekry. Op 10 Julie 1900 het Vallentin in sy dagboek aangeteken dat Müller nietemin die Eed van Neutraliteit afgelê en wapens in sy besit, onder andere 'n Dublin Lee Metford en Mauser, ingegee het.¹¹⁴

---

¹¹² TAB, Military Governor Pretoria (MGP), volume 218, 421/873, letter Military Governor Pretoria to District Commissioner Heidelberg (DCH), 06.02.1901.

¹¹³ Siebenundsiebzigster Jahresbericht der Gesellschaft zur Beförderung der evangelischen Missionen unter den Heiden zu Berlin, 1900, pp. 14-15.

¹¹⁴ TAB, PSY 57, Political Secretary, 60/1900, diary of District Commissioner of Heidelberg, 10.07.1900, p. 135.

Müller is deur die Britse militêre owerhede uit Heidelberg weggestuur weens die vyandige houding wat hy teenoor hulle ingeneem het. Gevolglik is die agterdog van die Britse amptenare op die dorp tydens sy eerste besoek in 1901 (die maand word nie in die verslag vermeld nie), wat op 'n misverstand berus het, heel begryplik. Die swak behandeling wat Müller met sy aankoms ontvang het, is te wyte daaraan dat Vallentin afwesig was en vergeet het om die bevelvoerder van sy aankoms in kennis te stel. Daarby het die oningeligte bevelvoerder nie geweet dat Müller van die opperbevelhebber toestemming verkry het om die dorp te besoek nie. Die agterdog teen Müller het nie na sy verbanning uit Heidelberg afgeneem nie. Tydens sy afwesigheid in Natal is sy huis op Heidelberg deursoek en daar is op verskeie gewere en 'n groot hoeveelheid ammunisie beslag gelê. Sy huis is nie geplunder nie en sedert sy tweede besoek in Julie 1901 het dit gesluit gebly. Tydens sy tweede besoek aan die dorp het hy by sy swaer, ene Glad, tuisgegaan. Alhoewel sy bewegings daar nie aan bande gelê is nie, was dit die amptenare se uitdruklike begeerte dat hy nie langer as wat werklik nodig was, op die dorp sou vertoef nie. Die enigste eis wat hy hierna ingedien het, het gehandel oor die neem van 'n paar perde vir gebruik deur die Britse militêre owerhede en 'n stukkende draadheining wat glo deur Britse troepe verniel is.¹¹⁵

Uit die lotgevalle van die twee sendelinge van die Berlynse Sendinggenootskap op Heidelberg is dit duidelik dat talle Duitse sendelinge in Transvaal groot simpatie met die Boere se saak gehad het. 'n Hele aantal het nie geskroom om hulle pro-Boergesindheid tydens die oorlog openlik te kenne te gee nie. Aan die ander kant het Müller en Düring se verbanning uit Heidelberg die Berlynse sendinggenootskap, net soos die drie susterkerke, sonder heelydse predikers tydens die oorlog gelaat. In teenstelling met die susterkerke wat die geestelike versorging van die lidmate kon voortsit, is dit egter te betwyfel of dié sendinggenootskap daarmee kon voortgaan.

---

¹¹⁵ TAB, FK 1837, War Office Records, report Lt Col F. Gordon, Army Head Quarters Pretoria, 16.01.1902, pp. 34-36.

‘n Deel van die Engelse gemeenskap op Heidelberg het aan die St. Ninian’s Anglican Church behoort en hulle het in 1882 ‘n kerkgebou opgerig. Op daardie stadium was dié kerk die sterkste Engelssprekende kerk op die dorp. Later het hierdie kerk ook as die soldatekerk bekend gestaan; ‘n benaming wat uit die Anglo-Boereoorlog kom.¹¹⁶ Ene Private Tucker skryf op 30 Julie 1900, ‘n dag na hulle aankoms op Heidelberg, in sy dagboek oor die gebeier van die kerkklokke dié Sondagaand. Die atmosfeer wat die kerkklokke geskep het, het vir hom soos “the nearest approach to civilization” gevoel.¹¹⁷ ‘n Week later, terwyl hy op ‘n buitepos gestasioneer was, kon hy duidelik die gewyde sang in die Anglikaanse Kerk wat in die stilte van die veld oor die oop ruimtes na hom aangesweef het, hoor. Net soos die kerksang op ‘n Sondag Anna Jooste vroeër met heimwee vervul het, het die sang hom huis toe laat verlang – “It was just another reminder of home.”¹¹⁸ Op 12 Augustus het hy die gewyde atmosfeer van ‘n kerkdienst beleef nadat hy verlof ontvang het om die aanddiens by te woon. Die aangename atmosfeer waarin die diens geskied het, het hom weer eens onwillekeurig aan sy tuiste in Engeland laat dink.¹¹⁹ Nie net Tucker nie, maar ook menige ander Britse soldaat wat soms vir lang tye in die veld vertoef het, moes hierdie nostalgie beleef het wanneer hulle Sondae saam met lidmate van hul eie taalgroep aanbid het.

Met die Britse besetting van Heidelberg het die spasie in die kerkgebou heeltemal ontoereikend geraak. Om hierdie probleem te bowe te kom, moes ‘n groter kerkgebou verkry word sodat die soldate ook op Sondae kon aanbid. Die

---

¹¹⁶ Lynn Fordred (samesteller), *Tour guide of Heidelberg*, “St. Ninian’s Anglican Church”.

¹¹⁷ Pamela Todd and David Fordham, *Private Tucker’s Boer War Diary*, 30.07.1900, p.124.

¹¹⁸ *Ibid.*, 05.08.1900, p. 125.

¹¹⁹ *Ibid.*, 12.08.1900, pp. 126-127.

kerkgebou van die NH of G Gemeente sou die oplossing wees en gevolglik het Vallentin die kerkraad in dié verband genader. Die kerkraad se antwoord aan Vallentin het daarop neergekom dat hulle weens die afwesigheid van talle kerkraadslede op die slagveld nie by magte was aan sy versoek te voldoen nie. Vervolgens het Vallentin Maxwell in Pretoria genader op 11 Maart 1901 om in te gryp, maar dié het hom die volgende dag in kennis gestel om hierdie saak voorlopig daar te laat.¹²⁰

Alhoewel min oor die werksaamhede van die Anglikaanse Kerk in hierdie tyd bekend is, het sy ampsdraers getrou na die geestelike versorging van hulle lidmate omgesien. Onder andere noem Cassie O'Reilly, eggenote van James O'Reilly, 'n geneesheer op die dorp, in 'n brief die naam van ene Hatton, 'n Engelse predikant onder die troepe van genl. Hart, wat dienste in hulle kerk waargeneem en gereeld siekes in die hospitaal besoek het.¹²¹

Sondag, 8 Junie 1902, is amptelik bepaal as “a day for thanksgiving to the Almighty God for the gift of Peace, and prayer for the tranquillity of the land ...” Spesiale dienste het in al die sentra plaasgevind. Hieroor berig *The Heidelberg News* dat identiese feeste op Heidelberg en Standerton plaasgevind het. Op Heidelberg het 'n kerkparade, bygewoon deur sowat 2 000 persone, op die markplein plaasgevind, terwyl 'n Anglikaanse prediker, H.W. Pughe-Jones, die diens gelei het. Die prediker was skaars hoorbaar en veral die toeskouers wat aan die kante plaasgeneem het, kon kwalik iets hoor. Selfs die samesang was swak. Afgerolde bladsye waarop die woorde van die gewyde sang verskyn het, is aan die toeskouers uitgedeel. Ten spyte hiervan het feitlik niemand aan die sang meegedoen nie. Die enigste positiewe kommentaar oor die kerkparade het oor

---

¹²⁰ TAB, MGP, volume 78, letter DCH to MGP, 11.03.1901; letter MGP to DC Heidelberg, 12.3.1901.

¹²¹ TAB, A 432, E. Joubert 1899-1901, brief Cassie O'Reilly aan Kate, 03.05.1901, p. 31.

die uitstekende spel van The Somerset's Band en die goeie parade van die troepe gehandel.¹²² Die swak sang kon die moontlike gevolg wees van verslaentheid oor die smarte van die oorlog of die weiering van die Afrikaanssprekendes om gewyde liedere in Engels te sing.

Tydens die Britse besetting van Heidelberg het die kerklike lewe in die Anglikaanse Kerk op die dorp gedy. Die naam van distrikskommissaris Vallentin wat by Afrikaans- en Engelssprekendes groot agting afgedwing het, val onmiddellik op. Vallentin het as 'n "gallant and God-fearing soldier" 'n groot bydrae tot die kerklike lewe op Heidelberg gemaak. Vallentin wat tydens sy verblyf op Heidelberg tot die rang van majoor bevorder is, het op 4 Januarie 1902 te Onverwacht gesneeu. Na die oorlog het sy mede-offisiere en die Vallentin's Heidelberg Volunteers hom met die aanbring van 'n bronsplaat en brandgeskilderde glas in dié kerk op Heidelberg gehuldig. Die onthulling van die bronsplaat op Sondag, 26 Julie 1903, in 'n stampvol kerkie is ook deur sy weduwee bygewoon.¹²³

'n Ander deel van die Engelse gemeenskap op Heidelberg het aan die Wesleyan Methodist Church wat sedert 1875 dienste op die dorp gehou het, behoort. In 1890 is eerwaarde W.B. Milward as die eerste predikant van die gemeente aangestel, terwyl die bouwerk aan die huidige kerkgebou vier jaar later, in 1894, begin het. Met die voltooiing van die kerkgebou in 1895 het die koste £3 000 beloop, terwyl die bou van die pastorie in 1902 die gemeente £1 300 uit die sak gejaag het.¹²⁴

---

¹²² *The Heidelberg News*, "Peace celebrations", 13.06.1902.

¹²³ *Ibid.*, "Dedication of a Brass Tablet / In memory of major J.M. Vallentin", 31.07.1903; Lynn Fordred (samesteller), *Tour guide of Heidelberg*, "St. Ninian's Anglican Church"; Ian Uys, *The Heidelbergers of the Boer War*, p. 250.

¹²⁴ Lynn Fordred (samsteller), *Tour guide of Heidelberg*, "The Methodist Church".

Eerwaarde E.H. Morgan het voor die begin van die oorlog reeds met sy pastorale pligte op die dorp begin.¹²⁵ Die oorlogsverklaring het Morgan nie daarvan weerhou om sy werk op Heidelberg voort te sit nie en gevolglik het hy as predikant van die Wesleyan Mission toestemming van die ZAR ontvang om tydens die oorlog sy pastorale bearbeiding op Heidelberg voort te sit.¹²⁶ Tussen al sy take deur het hy as toegewyde leraar in Mei 1902 die sinodesitting van sy kerk in Johannesburg bygewoon.¹²⁷ Tydens die oorlog het hy sy pligte nougeset uitgevoer en goeie werk onder die burgerlikes sowel as die Britse troepe verrig. Na die oorlog het hy en sy eggenote na Engeland teruggekeer.¹²⁸

Nog voor die uitbreek van die oorlog is die lidmate se gedagtegang met interessante en aktuele onderwerpe geprikkel. Die Heidelberg Wesleyan Temperance Society het hulle deel bygedra en gereël dat T. Slatter op 8 Augustus 1899 'n lesing aanbied oor die onderwerp, "The effects of alcohol upon nerves and muscles, with illustrative diagrams." Dit was 'n interessante aanbieding wat met musiekitems afgewissel is.¹²⁹ Tydens die aanddiens op Sondag, 3 September, het eerwaarde J.G. Davies van die Wesleyaanse Kerk op Nigel oor die onderwerp "International Disputes in the Light of New Testament Teaching" gepreek.¹³⁰

Verdere berigte in *The Heidelberg News* tussen 1 November 1901 en 30 Mei 1902 oor die Wesleyaanse Kerk op die dorp toon dat daar ywerig aan

---

¹²⁵ *The Heidelberg News*, "Notes and News", 10.03.1899.

¹²⁶ TAB, Staatsekretaris, 8253, R304/99, brief G. Weavind superintendent-generaal Wesleyaanse Kerk der ZAR aan die Staatsekretaris ZAR, 16.10.1899; TAB, HB 1232/99, brief Staatsekretaris aan Landdros Heidelberg, 17.10.1899.

¹²⁷ *The Heidelberg News*, "Wesleyan Church News", 02.05.1902.

¹²⁸ *Ibid.*, "Wesleyan", 30.05.1902.

¹²⁹ *Ibid.*, "Heidelberg Wesleyan Temperance Society", 11.08.1899.

¹³⁰ *Ibid.*, "Wesleyan Church", 01.09.1899.

gemeentelike aktiwiteite meegedoen is. Die weeklikse gemeenteprogram het soos volg verloop: Sondag is twee dienste, soggens en saans, gehou. In die middag is Sondagskoolklasse vir kinders en Men's Bible Classes vir volwasse mans aangebied. Dinsdagmiddae het die Women's Meeting gevolg. Woensdagaande is Gospel Service gehou, terwyl die Soldier's Christian Association op Donderdagaande byeengekom het.¹³¹ Daarbenewens het die Heidelberg Wesleyan Temperance Society steeds 'n belangrike bydrae tot die kerklike lewe gemaak deur die aanbidding van musiekaande waar programme van hoë gehalte aangebied is. Ten spyte van 'n hewige haelstorm op 6 November 1901, wat gelukkig nie lank geduur het nie, is daar dié aand 'n musiekprogram aangebied wat groot byval gevind het.¹³²

Die Wesleyaanse Kerk op Heidelberg het tydens die oorlog 'n bloeitydperk beleef omdat talle Britse soldate, wat ook aan die Wesleyaanse Kerk in Engeland behoort het, die kerkdienste op Sondagaande gereeld bygewoon het. Dat die kerkdienste uiters gewild was, spreek uit 'n berig op 31 Januarie 1902 in die plaaslike koerant wat die groot toeloop van kerkgangers na die aanddienste noem. Aangesien die kerk vol was, moes talle mense teleurgesteld omdraai en huis toe gaan. In die lig hiervan vra die koerant of die tyd nie aangebreek het om die vergroting van die kerkgebou ernstig te oorweeg nie.¹³³

Die Rooms-Katolieke Kerk het nie in hierdie tydperk op Heidelberg bestaan nie. In 'n brief van Cassie O'Reilly op 3 Mei 1901 aan haar suster in Skotland, vertel sy van 'n pasiënt wat in die hospitaal op die dorp gesterf het en dat Heidelberg

---

¹³¹ *Ibid.*, "Wesleyan Church Services", 15.11.1901.

¹³² *Ibid.*, "Heidelberg Wesleyan Temperance Society", 08.11.1901.

¹³³ *Ibid.*, "It is said", 31.01.1902.

oor geen Rooms-Katolieke priester beskik het om die begrafnis waar te neem nie.¹³⁴

Na die oorlog het die kerk, by name die drie susterskerke in Suid-Afrika, nie weggeskram van die verantwoordelikheid om die oorwonne, verslae en verarmde Afrikaner op te hef nie. Daarby het die kerk besef dat sy wêreld- en lewensbeskouing oor sake in 'n snel veranderende internasionale en Suid-Afrikaanse samelewing met die eise van die tyd moes tred hou. Die predikante, onder andere Louw van Heidelberg, het die kerk se onmiddellike taak, naamlik die geestelike opheffing van die Afrikaner en die onderlinge broederlike versoening na die oorlog, nougeset en danksy 'n vaste vertroue in die Hoër Hand, mettertyd uitgevoer.

Die kerklike lewe voor die oorlog, wat deur ontevredenheid en onderlinge twis gekenmerk is, is in die smeltkroes van die oorlog gelouter. Twis en tweedrag het vir verdraagsaamheid plek gemaak. Die smarte van die oorlog wat soveel letsels gelaat het, het die drie susterskerke op Heidelberg nie net nader aan mekaar laat beweeg nie, maar hulle ook verplig om hulle gevalle lidmate deur liefdevolle bearbeiding met hulle Skepper te versoen. Op 'n tydstip van algehele volksontwrigting veroorsaak deur moedeloosheid, verraad, bitterheid en ontduiking van diensplig, was dit die kerk as behoudende en saambindende faktor wat getrou aan die Woord versoening gepredik het.

Volk en kerk was veral na die oorlog vir die Afrikaner sinoniem met mekaar. Die kerk het ook op die gebied van die volkslewe die leiding geneem en met die opheffing van die Afrikaner op maatskaplike gebied begin. Op Heidelberg het predikante soos Louw, dr. D.F. Malan, latere premier van die Unie van Suid-Afrika (1948-1954), en ds. W.J. de Klerk, grootvader van 'n latere staatspresident

---

¹³⁴ TAB, A432, E. Joubert, 1899-1901, brief Cassie O'Reilly aan Kate, 03.05.1901. p. 24.

van die Republiek van Suid-Afrika, die leiding geneem en gepoog om die Afrikaner op opvoedkundige gebied op te hef. Dit was veral Milner se beleid van anglisasie wat die Afrikaanse predikante dwars in die krop gestee het. Met onvermoeide ywer het Louw, gesteun deur Dönges, as opvoedkundige, en genl. P.R. Viljoen, die voortou geneem. Hulle het hul gevolglik beywer vir die stigting van 'n CNO-skool, die bekende Volksskool, as teenvoeter vir Milner se volgehoue verengelsing van die onderwys. Op dié wyse het Louw en sy medewerkers nie net die behoud van moedertaalonderwys voorlopig verseker nie, maar ook verwagtinge geskep dat die Afrikaner naas die Engelssprekende met verloop van tyd sy regmatige plek in die Suid-Afrikaanse samelewing sou inneem.